

Чомураева Ж. У., Шерматова И. К.

*Чомураева Ж. У. – магистрант, С. Нааматов атындагы НМУ
Шерматова И. К. – п.и.к., доц.м.а., С. Нааматов атындагы НМУ*

**БАЛДАРДЫН МЕКТЕПКЕ АДАПТАЦИЯ БОЛУУСУНУН ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ К
ШКОЛЕ**

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF CHILDREN'S ADAPTATION
TO SCHOOL**

***Аннотация.** Бул макалада балдардын мектепке адаптация болуусунун психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүктөрү каралат. Авторлор мектепке барганда балдар кездешкен проблемаларга, аларды жоюунун жолдоруна көңүл бурушат.*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются психолого-педагогические особенности адаптации детей к школе. Авторы обращают внимание на проблемы, с которыми сталкиваются дети при посещении школы, и пути их устранения.*

***Abstract.** This article examines the psychological and pedagogical features of children's adaptation to school. The authors pay attention to the problems that children encounter when they go to school, and ways to eliminate them.*

***Түйүндүү сөздөр:** адаптация, бала, мектеп, өзгөчөлүктөр, педагогика, психология.*

Ключевые слова: адаптация, ребенок, школа, особенности, педагогика, психология.

Key words: adaptation, child, school, characteristics, pedagogy, psychology.

Мектепке баруу ар бир баланын жашоосунда чоң өзгөрүүнү жаратат. Ата-энелер жана класс жетекчилер балдардын мектепке, жаңы чөйрөгө көнүү мезгилине байланыштуу көптөгөн көйгөйлөргө туш болушат. Алгачкы кундерден тартып мектеп балага токтоолукту, тырышчаактыкты, кунт коюуну талап кылган милдеттерди коёт. Албетте, балага анын “жонуна” илинип тургандын баарын көтөрүү өтө кыйын. Мындан ары анын алдыккы иш-аракети оюндун ордуна үйрөнүү болууга тийиш.

Мектепке келгенден кийин, бала жаңы коомдук ролдорду аткарат: окуучу, классташ деген. Муну жасоо да кыйын, анткени азыр анын каалоосуна карабастан аткарууга тийиш болгон көптөгөн милдеттери бар. Жаңыга болгон кызыгуу баланын мектепке барууга, жаңы нерселерди үйрөнүүгө жана калыптанган инсан болууга умтулуусунун кыймылдаткыч мотивине айланат. Ар кандай авторлордун маалыматы боюнча (Александровская Е.М., Антропова М.В., Вайнер Е.Н., Казин Е.М., Качан Л.Г., Мухина В.С., Овчарова Р.В., Поздняков С. В. жана башкалар) жыл сайын ар бир мектепте 15%дан 40%га чейин балдар мектепке психологиялык жактан окууга даяр эмес келип, кыйынчылыктарга туш болушат жана мектепке туура эмес көнүп калышы мүмкүн.

Мектептин дезадаптациясы «баланын социалдык-психологиялык жана психофизикалык абалы менен мектептеги билим алуудагы кырдаалдын талаптарынын ортосундагы карама-каршылыктын белгилерин көрсөткөн белгилердин белгилүү бир жыйындысы, аларды өздөштүрүү бир катар себептерден улам кыйындап калган же, өзгөчө учурларда, мүмкүн эмес»[1]. Ушуга таянып, “мектепке даярдык” түшүнүгүн эки компонентке бөлүүгө болот: билим берүү иш-чараларына даярдык (билим берүүдөгү бузулуунун алдын алуу катары) жана мектепке социалдык-психологиялык даярдык (социалдык-психологиялык жактан алдын алуу линиясы катары) -мектепке психологиялык адаптация. Мектепке даярдоо көптөгөн факторлордон көз каранды жана психологиялык-педагогикалык изилдөөнү талап кылган түрдүү компоненттерди камтыйт. Балдардын мектепке ыңгайлашуусун изилдөө үчүн балдардын мектепке даярдыгынын ар кандай аспектилери: жөнүндө билим керек, мотивациялык, интеллектуалдык жана социалдык аспектилер жөнүндө билим керек. 6 жана 7 жаштагы балдардын мектепке даярдыгынын ар кандай подструктуралары салыштырылып, изилдөөнүн зарылчылыгы көптөгөн психологдор тарабынан таанылган.

Бул көйгөйдү изилдөө менен, ата-энелер жана мугалимдер үчүн сунуштардын комплексин аныктоого болот, алар баланын мектепке ыңгайлашуу мезгилинде мүмкүн болушунча кыйналбай аман өтүшүнө же бул кыйынчылыктардан таптакыр качууга жардам берет. Баланы мектепке психологиялык жактан даярдоо жана адаптациялоо маселелерин мугалимдер, дефектологдор жана психологдор карап чыгышкан: Л.И. Божович, Л. Венгер, А.Л. Венгер, Л. Выготский, А.В. Запорожец, А.Н. Леонтьев, В.С. Мухина, Е.О. Смирнова, М.Р. Битъянова, О.В. Хухлаев жана башкалар.

Белгилүү болгондой, адаптация биология, физиология, психология жана тирүү организмдерди, өзгөчө адамдарды изилдеген башка көптөгөн илимдердин борбордук концепцияларынын бири болуп саналат. Адаптация биологиялык мааниде организмдин түзүлүшүнүн жана функцияларынын айлана-чөйрөнүн шарттарына ыңгайлашуусу. Адаптация процесстери айлана-чөйрө менен гомеостазды (тең салмактуулукту) сактоого багытталган. Адаптация менен коштолгон өзгөрүүлөр организмдин бардык деңгээлине таасирин тийгизет: молекулалык жактан психологиялык активдүүлүккө чейин.

Социалдык адаптация – бул: 1) инсандын социалдык чөйрөнүн шарттарына активдүү ыңгайлашуусунун туруктуу процесси; 2) бул процесстин натыйжасы. Жүрүм-турумдун мүнөзүн аныктоочу бул компоненттердин катышы адамдын максаттарына жана баалуулук багыттарына, социалдык чөйрөдө аларга жетүү мүмкүнчүлүктөрүнө жараша болот. Адаптация – инсанды социалдаштыруунун механизми, аны коомдук мамилелердин жана мамилелердин системасына киргизүү. Социалдык адаптациянын жогорку көрсөткүчтөрү болуп иштөө, биргелешкен ишмердүүлүк шарттарында (ойноо, окуу, иштөө), жаңы социалдык чөйрөдө, анын жаңы талаптарында жашоо, инсандар аралык конфликттерди чечүү, фрустрация абалына түшпөстөн кыйынчылыктарды жеңүү жөндөмдүүлүгү саналат. Социалдык чөйрөнүн шарттары эч качан өзгөрүүсүз калбагандыктан, адаптация процесси үзгүлтүксүз жүрөт. Бирок, адаптациянын үзгүлтүксүздүгүнө карабастан, бул көрүнүш, биринчи кезекте, инсандын жана анын социалдык чөйрөсүнүн ишмердүүлүгүнүн түп-тамырынан бери өзгөрүү мезгили менен байланышкан. Балалыкта мындай мезгилдер мектепте билим алуунун башталышы болуп саналат. Бул көз ирмемдердин ичинен эң маанилүүсү жана жооптуусу мектепке кабыл алуу. Чынында эле, кийинки этаптардагы адаптация жана окуучунун инсандыгынын бүтүндөй социалдашуу жана өнүгүү процесси баланын мектептик өмүр баяны кандай башталаарынан көз каранды.

Социалдык чөйрөдө адаптацияга жетишүү психологиялык илим көрсөткөндөй, адаптациялоочу ориентациянын типологиясын аныктаган принципалдуу түрдө ар кандай жолдор менен болушу мүмкүн.

1. Гомеостатикалык багыт. Бул айлана-чөйрөгө адаптациялоо, адамдын каалоолорун жана муктаждыктарын минималдаштыруу аркылуу тең салмактуулукка, бейпилдикке жетишүү. Адаптациянын мындай багыты инсандын конформдук, көз каранды типинин калыптанышына алып келет.

2. Айлана-чөйрөнү өз муктаждыктарына ылайыкташтыруу аркылуу ырахат алуу, ырахат алуу катары гедонисттик багыт. Бул эгоисттик жана конфликттик инсандын калыптануу жолу.

3. Прагматикалык багыт өзүнө да, башкаларга да максималдуу пайда алууга, коом тарабынан бекитилген формаларда ийгиликке жетүү багыты катары. Адаптациянын мындай багыты инсандын да, коомдун да таламдарына жооп берери айдан ачык.

Битьянова М.Р. [Окуучунун адаптацияланышы аны белгилүү бир чөйрөдө ийгиликтүү иштөөгө адаптациялоо процесси катары гана каралбастан, инсандын курчап турган мейкиндикти анын психологиялык, инсандык жана интеллектуалдык жөндөмү менен байланышкан жигердүү өнүктүрүү деп эсептейт. Эгерде адаптация позитивдүү жүрсө балада социалдык жактан өзүн-өзү өнүктүрүү жүрөт.

Адаптация феноменин эске алганда, ал кадимки жашоо шарттарынын өзгөрүшүнүн натыйжасында келип чыкканы, адамдын жүрүм-турумун жөнгө салуучу психикалык ишмердүүлүккө дезорганизацияны киргизген факторлор пайда болоору айкын болот. Шарттардын өзгөрүшүнөн келип чыккан стимулдарга жаңы психикалык реакциялардын зарылчылыгы бар. Психикалык функциялардын салыштырмалуу дезорганизациясы жөнгө салуу жана компенсациялоо механизмдин иштетүү үчүн сигнал болуп саналат, анын акыркы натыйжасы экологиянын өзгөргөн шарттарына ылайык психикалык ишмердүүлүктүн жаңы деңгээлин уюштуруу болуп саналат. Кээ бир авторлор адаптация деген сөздү бир жагынан адамдын айлана-чөйрөнүн шарттарына туруштук берүүсүн мүнөздөгөн, ага ыңгайлашуу деңгээлин билдирүүчү касиетине карата да колдонсо болот деп эсептешет. Экинчи жагынан, адаптация адамдын өзгөрүлүүчү шарттарга ыңгайлашуусу катары каралат. Ал эми бул учурда адамдын жашоодо жөнгө салуучу адаптациялык мамилелерге кирген чөйрөдөгү адаптациясынын өз ара мүнөзүн көрүү маанилүү [2;3].

Туруктуу психикалык адаптация (адаптация) – адамдын айлана-чөйрөнүн берилген шарттарына адекваттуу жүрүм-турумун, анын айлана-чөйрө менен эффективдүү өз ара аракеттенүүсүн жана олуттуу нейрорпсихикалык стрессиз ийгиликтүү ишмердүүлүгүн аныктоочу психикалык активдүүлүктүн деңгээли (регулятордук психикалык реакциялардын жыйындысы). Нейрорпсихикалык туруктуулукту жогорулатуу критерийи оң жана терс эмоциялардын тең салмактуулугу менен аныкталуучу адамдын ички психикалык комфортуна каралышы мүмкүн.

Адамдын социалдык-психологиялык адаптациясынын концепциясы адамдын ички мүмкүнчүлүктөрүн жана анын инсандык потенциалын коомдук маанилүү ишмердүүлүктө оптималдуу ишке ашырууда жатат: өзүн инсан катары сактап, жашоонун конкреттүү шарттарында курчап турган коом менен өз ара аракеттенүү жөндөмүндө. Социалдык-психологиялык адаптация процессинде адамдын ички дүйнөсү да өзгөрөт: жаңы идеялар пайда болот, ал алектенген ишмердүүлүк жөнүндө билимдер пайда болот, анын натыйжасында инсандын өзүн өзү оңдоо жана өз алдынча аныктоосу пайда болот:

- субъекттин жаңы ишмердүүлүгү, анын максаттары жана милдеттери, кыйынчылыктары жана талаптары менен байланышкан өзгөрүүлөргө жана инсандын өзүн-өзү сыйлоого дуушар болушу;
- дооматтардын деңгээли, “Мен” образы, рефлексия, “Мен – түшүнүк”, башкаларга салыштырмалуу өзүн-өзү баалоо.

Мына ушул негиздердин негизинде өзүн-өзү тастыктоого болгон мамиленин өзгөрүшү байкалат, инсан керектүү билимге, көндүмгө жана жөндөмгө ээ болот. Мунун баары анын коомго социалдык-психологиялык адаптациясынын маңызын, анын жүрүшүнүн ийгилигин аныктайт. Ошентип, биз анын кадимки жашоо чөйрөсүндө адамдын окшош абалы жөнүндө сөз болот. «Туруктуу адаптация» түшүнүгүн норманын, ден соолуктун синоними катары кароого болот.

Бала мектепке киргенде баланын жашоо жана ишмердүүлүгүнүн шарттары түп-тамырынан бери өзгөрүп, окуу-тарбия иштери алдыңкы орунду ээлейт. Мектепке чейинки билим берүү уюмдарында окуу ишмердүүлүгүн бала ишке ашырган, бирок ал үчүн бул экинчи даражадагы мүнөзгө ээ болгон, анткени, негизги ишмердүүлүк оюн болгон. Мектепте иштөө режими мектепке чейинки балалык куракка караганда жүрүм-турумдун ыктыярдуулугунун бир топ жогору деңгээлин талап кылат. Биргелешкен иш-чаралардын жүрүшүндө мугалимдер жана тентуштар менен мамилелерди түзүү жана кол-

доо зарылчылыгы өнүккөн коммуникациялык көндүмдөрдү талап кылат. Жетиштүү баарлашуу тажрыйбасы бар, сүйлөө речин өнүккөн, когнитивдик мотивдери калыптанган жана жүрүм-турумун ыктыярдуу түрдө жөнгө сала алган балдарга мектеп шарттарына көнүү жеңил болот.

Көбүнчө бала бакчага барган балдар жакшыраак шарттарда болушат, анткени ал жерде мектепке даярдоонун элементтери максаттуу түрдө педагогикалык таасир менен калыптанат. Мектепке чейинки мекемелерге барбаган балдар ата-энелеринин жакыныраак жана жекече көңүл буруусуна ээ болушту. Алар, эреже катары, когнитивдик чөйрөдө белгилүү артыкчылыктарга ээ, бирок көп учурда мамилелерде жетиштүү тажрыйбага ээ эмес жана жалпысынан эгоцентридик жеке позицияны карманышат. Мектепке жетишсиз даярдыктан келип чыккан кыйынчылыктар баланын туура эмес көнүшүнө себеп болушу мүмкүн. Адекваттуу жүрүм-турумга жөндөмсүздүк жана тарбиялык иш-аракеттердеги ийгиликсиздик, өз ордун таппоо мектеп невроздорунун пайда болушуна өбөлгө түзөт.

Баланын мектепке адаптациясынын критерийлери жана көрсөткүчтөрү. Баланын мектепке ыңгайлашуусун эске алуу менен изилдөөчүлөр адаптациянын деңгээлин, механизмдерин жана көрсөткүчтөрүн аныкташат. Ошентип, А.Л.Венгер [4] адаптациялоону инсандык сапаттардын, жөндөмдөрдүн жана жөндөмдөрдүн кийинки жашоонун ийгилигин камсыз кылуучу тутум катары карап, кенже класстын окуучуларынын адаптациясынын үч деңгээлин аныктайт.

1. Адаптациянын жогорку деңгээли. Биринчи класстын окуучусу мектепке карата оң көз карашта, талаптарды адекваттуу кабыл алат, окуу материалын жеңил кабыл алат, программалык материалды терең жана толук өздөштүрүп, татаал маселелерди чечет. Ал тырышчаак, мугалимдин көрсөтмөлөрүн жана түшүндүрмөлөрүн кунт коюп угат, тапшырмаларды сырттан көзөмөлсүз аткарат, өз алдынча иштөөгө чоң кызыгуу көрсөтөт. Ал ар дайым бардык сабактарга даярданып, коомдук тапшырмаларды ак ниеттуулук менен аткарат. Класста жагымдуу статусту ээлейт.

2. Адаптациянын орточо деңгээли. Биринчи класстын окуучусу мектепке карата оң көз карашта, ага баруу терс сезимдерди жаратпайт. Окуу материалын түшүнөт, эгерде мугалим аны кеңири жана так берсе, окуу планынын негизги мазмунун өздөштүрүп алса, типтүү окуу милдеттерин өз алдынча чечсе. Чоңдордон келген тапшырмаларды, көрсөтмөлөрдү аткарууда, бирок анын көзөмөлүндө жана өзү үчүн кызыктуу нерсе менен алек болгондо кунт коюп аракеттенет. Коомдук тапшырмаларды абийирдүүлүк менен аткарат, көп классташтары менен достошот.

3. Адаптациянын төмөн деңгээли. 1-класстын окуучусунун мектепке карата терс же кайдыгер мамилеси бар, ден соолугунун начарлаганына даттануулар сейрек эмес, депрессиялык маанай үстөмдүк кылат. Тартипти бузуулар байкалат, мугалим түшүндүргөн материал үзүндү түрдө өздөштүрүлөт, окуу материалы менен өз алдынча иштөө оор, сабакка даярдануу тартипсиз, тынымсыз көзөмөл, чоңдор тарабынан системалуу эскертип, кубаттоо зарыл. Эс алуу үчүн узакка созулган паузалар учурунда иштөө жөндөмдүүлүгүн жана көңүл буруусун сактайт; жаңыны түшүнүү жана моделге ылайык көйгөйлөрдү чечүү үчүн мугалимдердин жана ата-энелердин олуттуу жардамы талап кылынат. Коомдук тапшырмаларды көзөмөлгө алып, көп каалоосу жок аткарат, жакын достору жок, классташтарынын бир бөлүгүн гана аты-жөнү боюнча билет.

Бул критерийлерден көрүнүп тургандай, адаптацияланган жана адаптацияланган окуучунун мүнөздөмөлөрүнүн негизги бөлүгү мектеп материалын өздөштүрүү жана мектеп милдеттерин аткаруу чөйрөсүнө тиешелүү.

Е.М.Александровскаянын изилдөөлөрүндө кенже мектеп окуучуларынын адаптация процессин талдоо үчүн төрт критерий колдонулат:

- билим берүү ишинин натыйжалуулугу (окуу иш-аракети жана билимди өздөштүрүү);
- сабакта жана тыныгууда мектептик жүрүм-турум нормаларын өздөштүрүү;
- социалдык байланыштарда ийгилик (балдар жана мугалимдер менен болгон мамиле);
- эмоционалдык жагымдуу жагдай.

Бул ыкманын маанилүү өзгөчөлүгү төмөнкү методологиялык принципке басым жасоо болуп саналат: адаптациянын индикаторлорунун жоктугу бир эле учурда адаптациянын индикаторлорунун болушу катары иштейт.

Т.В. Дорожевец өзүнүн үч компоненттүү моделин сунуштап, баланын мектепке ыңгайлашуу критерийлеринин жана көрсөткүчтөрүнүн спектрин кеңейтет. Мектепке адаптациялоо үч багытта жүргүзүлөт:

1. Академиялык адаптация баланын жүрүм-турумунун мектеп турмушунун ченемдерине шайкеш келүү даражасын мүнөздөйт: мугалимдин талаптарын жана тарбиялык иш-аракеттердин ритмин кабыл алуу, класста жүрүм-турум эрежелерин өздөштүрүү, мектепке болгон мамиле, жетиштүү когнитивдүү класстагы активдүүлүк ж.б.

2. Социалдык адаптация баланын жаңы социалдык топко киришинин ийгилигин: классташтары та-

рабынан баланы кабыл алуусу, коммуникация байланыштарынын жетиштүү саны, инсандар аралык көйгөйлөрдү чече алуу жөндөмдөрү менен чагылдырат.

3. Жеке адаптация баланын өзүн жаңы социалдык коомчулуктун өкүлү катары кабыл алуу деңгээлин мүнөздөп («Мен мектеп окуучусумун»), тийиштүү өзүн-өзү сыйлоосун, өзүн-өзү өзгөртүүнү каалоосун мектеп чөйрөсүндөгү талаптардын деңгээлинде чагылдырат.

Адаптация процесстери айлана-чөйрө менен тең салмактуулукту сактоого багытталган. Адаптация менен коштолгон өзгөрүүлөр организмдин бардык деңгээлине таасирин тийгизет: молекулярдык жактан тартып психологиялык жактан ишмердүүлүктү уюштурууга чейин. Ал эми 1-класстын окуучулары жөнүндө айтсак, алардын жаш өзгөчөлүгүнөн улам, бул куракта инсандык өзгөрүүлөр жүрүп социалдык компетенттүүлүк сезими, же жагымсыз шарттарда социалдык-психологиялык жактан төмөн болуу сезими калыптана баштайт. Адаптация темасы боюнча А.Л. Венгер, Э.М. Александровская, Т.В. Дрожевец, А. Маслоу, А.Элли, К.Роджерс, Д.Снигт жана А.Комбдордун изилдөөлөрүндө башталгыч класстын окуучуларынын мектепке ыңгайлашуу деңгээли, механизмдери жана көрсөткүчтөрү кеңири берилген.

Изилдөө темасы боюнча адабияттарды талдоонун негизинде, кенже мектеп жашындагы балдарды мектепке адаптациялоо процесси, бул мезгилде пайда болгон баланын кыйынчылыктары көп сандагы факторлордун таасири менен байланышкан деген тыянакка келдик. Алар инсандын жеке өзгөчөлүктөрүнө, мугалимге, ата-энелердин аракеттерине, мектептеги социалык психологиялык жагдайга көз каранды экендигин, изилдөө боюнча адабияттарды талдоо ырастады.

Адабияттар:

1. Битянова М.П. Адаптация ребенка к школе: диагностика, коррекция, педагогическая поддержка. М., 1997.
2. Горбунов Н.П. Функциональное состояние школьников в процессе адаптации к учебной деятельности // Педагогика 2003. - № 8.
3. Готовность детей к школе. Диагностика психического развития и коррекция его неблагоприятных вариантов: Методические разработки для школьного психолога / Под ред. В.В. Слободчикова. Томск.-1992.
4. Венгер Л.А., Венгер А.Л. Готов ли ваш ребенок к школе? М., 1994.